

Jaltától Máltáig (1945–1989)

Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 456 old.

George F. Kennan, a moszkvai amerikai követség befolyásos diplomatája, akinek 1946. február 22-én elküldött „hosszú távirat”-a jelentős mértékben hozzájárult a washingtoni „containment” („feltartóztatás”) politika kialakításához, 1947 júliusában „X” néven publikálta nézeteit a Foreign Affairs című folyóiratban „A szovjet magatartás forrásai” címmel. Írása széles körű vitát váltott ki a kor amerikai publicisztikájában és közvéleményében. Walter Lippman, az amerikai sajtó vezető publicistája és Kennan nézeteinek egyik legfőbb kritikusa volt az, aki ekkor adta a növekvő Kelet–Nyugat feszültségnek azt az elnevezést, amely az emberiség legújabb kori történetének 44 évét jellemezte: hidegháború. A fogalom olyan találó, napjainkban is számos összefüggés kapcsán felmerülő elnevezés volt, amely híven utalt a két táborra osztott világ ideológiai, politikai és gazdasági küzdelmére; a harcra, amelyet a propaganda és a nukleáris elrettentés fegyverével vívtak.

Ez a korszak, amely ideológiai szinten Winston Churchill 1946. március 5-én Fultonban elmondott „vasfüggöny-beszédével” vette kezdetét, és Mihail Gorbacsov 1992. május 7-én ugyanitt tett látogatásával zárult le véglegesen, szerencsére ma már a múlt része, ami lehetővé teszi elfogulatlan és tárgyilagos elemzését. Ennek következtében az ekkor lezajlott események és folyamatok bemutatása napjaink nemzetközi és hazai történettudományának egyik központi témája. Problémát jelent azonban a kérdéskör összetettsége, időbeli közelsége és a dokumentáció hiányossága mellett, hogy 1989 után a korszakkal foglalkozó történések

érdeklődése elsősorban résztémákra koncentrálódik. Emiatt ritka a fasiszta hatalmak feltétel nélküli kapitulációjától a berlini fal leomlásáig terjedő éveket bemutató magyar nyelvű világtörténeti összefoglalás, jegyzet, ami elsősorban az oktatásban jelent gondot.¹

Fischer Ferenc sikeresen hidalta át ezt a problémát. *A kétpólusú világ 1945–1989* című kötetében ugyanis olyan átfogó képet ad az ezekben az évtizedekben zajló domináns nemzetközi folyamatokról és ok-okozati összefüggésekről, amely az ideológiai alapú megközelítéstől elszakadva egyszerre elemzi azok hatalmpolitikai, katonai, stratégiai és gazdasági tényezőit. A szerző a monográfia előzményeinek tekinthető, négy kiadást (1992, 1993, 1996, 2001) megért, „*A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*” című kötet és az 1996-ban kiadott „*A megosztott világ történelmi–politikai atlasza (1941–1991)*” című atlasz a legutóbbi bő évtized témakörhöz kapcsolódó eredményeivel összegezve az eseménytörténet, illetve országtörténet tárgyalását meghaladva a hidegháborús korszakot meghatározó, levegőben, víz alatt, a szárazföldön, illetve az űrben zajló amerikai–szovjet versengés globális értelmezésére tesz eredményes kísérletet. Külön érdeme e munkának, hogy a téma Európa-központú értelmezésén túllépve jelentős teret szentel az azon túlmutató globális összefüggéseknek, és külön figyelmet fordít a bipoláris és a „fejlődő” világ egymásra ható folyamataira is.

A témák átláthatóbb tárgyalása érdekében a korábbi kiadások szövegét több helyen áttördelték, valamint az egyes alfeje-

¹ A kevés számú, a témát átfogóan tárgyaló irodalom egyikeként itt kell megemlíteni: Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. Budapest, 2005.

zeteken belül külön egységekbe tagolták az egyes gondolatmenteket. Nem beszélhetünk emellett a korábbi munkák változatlan kiadásáról sem, hiszen az egyes fejezetek elsősorban statisztikai adatokkal és az egyes folyamatok részletesebb magyarázó jellegű kifejtésével bővültek ki (például A kétfrontos háború kihívása – „Germany First” 15–19.; Az Amerikai Egyesült Államok új poláris világszemlélete: „A béke földrajza”. Az arktikus vetületű geostratégiai világtkép kiformálódása 29–36.; A szovjet–kínai hatalmi tömb, a „vörös magterület” létrejötte, 1949–1950 120–122.).

Ki kell emelni a kötet módszertani eredményét is. A szerző sikeresen ötvözi az elemzés, a forrás és a térkép-táblázat-karikatúra történeti ismereteket közvetítő három formáját. Ennek köszönhetően egyszerre kap helyet a munkában a téma tárgyalása mellett annak szemléltetése is, ami lehetővé teszi nemcsak az ismertek elsajátítást, hanem azok átélését is. A legújabb kiadásban új ábrák és források (például Zbigniew Brzezinski vagy John Lewis Gaddis vonatkozó gondolatai) is helyet kaptak, így a kétszáz-nál is több, rövidebb-hosszabb dokumentumrészlet, valamint az eddig többségében ismeretlennek számító 256 fekete-fehér ábra és 56 színes tábla lehetővé teszi az olvasónak, hogy bepillantást nyerjen a kor mindennapjaiba, megérintse annak hangulata.

Fischer a hidegháború nemzetközi kapcsolatának alakulása alapján munkáját 8 korszakra, illetve 10 fejezetre osztja fel. Kronológiailag azonban nem ragaszkodik szigorúan az 1945–1989-es időhatárhoz; a teljesebb kép kialakítása érdekében az első fejezetben a szerző egyfelől – mintegy a tárgyalt korszak előzményeként – beemeli a két világháború közötti évtizedek meghatározó fejleményeit, valamint az utolsó részben tekintésként utal a korszak lezárulta után bekövetkezett folyamatokra is.

Az első fejezetben az 1941–1947 közötti periódus tárgyalását olvashatjuk, ahol a hadviselő felek (az izolacionalista politikájának feladására kényszerülő USA, a tradi-

cionális elhatárolódást választó Szovjetunió, a másodrendű hatalommá váló Nagy-Britannia, a dicsőségét veszített és kész tények elé állított Franciaország, valamint a totális vereséget szenvedő Németország és Japán) világháború utáni helyzetének elemzését követően többek között megtudhatjuk, hogy a Hitler-ellenes koalíció legnagyobb fogyatékosága annak legfőbb céljában rejtett: a szövetségesek elsősorban a háború megnyerésére koncentráltak, ami háttérbe nem szüntette meg azokat. A helyzet visszássága a győzelem kivívása után mutatkozott meg, amikor már megszűnt a kényszer az összefogásra. Előtérbe kerültek a győztesek biztonsági prioritásról alkotott eltérő véleményei, elmélyült közöttük a korábbi bizalmatlanság az olyan regionális konfliktusok kapcsán, mint Irán, a török tengerszorosok, Görögország, az Odera–Neisse határ vagy Németország további sorsának kérdése. A fejezetet a gyarmati rendszer szétesésének bemutatása zárja le, ahol az olvasó betekintést nyerhet a II. világháború előtt kibontakozó dekolonizációs folyamatokba és az azt lehetővé tevő okokba. Fischer szerint azonban a függetlenség elnyerésével nemhogy csökkent volna, de még tovább is nőtt a feszültség a „harmadik világban”. A szuverén váló országokban ugyanis a korábbi gyarmattartóhoz fűződő egyoldalú kapcsolatnak köszönhetően kiszolgáltatott gazdasági szféra maradt vissza, aminek egyenes következményeként jelentkezett a keleti–nyugati konfliktussal párhuzamosan az északi–déli feszültség.

A könyv következő egységét a „klasszikus hidegháború” 1947-től 1962-ig tartó korszakát bemutató három fejezet alkotja. Kiindulópontnak az első – a következő évekre döntő befolyással bíró – doktrínának kölcsönös meghirdetését veszi a szerző, ami ösztönösen generálta az érdekszféra-elhatárolódási folyamatokat és a koalíciós-integrációs folyamatok kibontakozását a formálódó tömbökön belül. Az ekkor kirajzolódó hatalmi akció–reakció vetélkedésben fel-

gyorsulva követték egymást az események, ahol vagy az Egyesült Államok, vagy a Szovjetunió jelentkezett kihívó félként (a Truman-doktrínára Zsdanov „két tábor” koncepciója, a Marshall-tervre a Kominform létrehozása, a NATO-ra válaszul a Varsói Szerződés felállítása, fegyverkezési verseny stb.). Amíg azonban Európában a fegyveres elrettentés elve alapján béke volt, addig ez nem volt elmondható a világ többi részéről. Az első konkrét erőpróbát a két szuperhatalom között Korea jelentette 1950–1953-ban, ahol a kettészakított ország erői mellett az amerikai többségű ENSZ-erők álltak szemben a Sztálin támogatását élvező kommunista Kína „önkéntes” csapataival. Bár ez a háború regionális konfliktus volt, hatása mégis világszinten érezte hatását (hallgatólagos egyetértés a két szuperhatalom között a nukleáris fegyver bevetésétől való tartózkodásban, Nyugat-Európa és Japán gazdasági stabilizációja, a SEATO és a CENTO megszervezése, az NSZK remilitarizálása).

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála és Nyikita Sz. Hruscsov hatalomra kerülése után új fejezet következett a hidegháború történetében. Irányítása alatt kezdetben a szovjet külpolitika következetlen volt. Egyfelől ugyanis Hruscsov a fegyverkezési költségek csökkentése érdekében a nemzetközi feszültség enyhítésére törekedett, ami többek között az Ausztriából történő szovjet kivonulásban és a genfi, ún. „mosolydiplomáciában” mutatkozott meg. 1955-ben azonban, mintegy aláaknázásaként a kibontakozó enyhülési folyamatnak, a szovjet expanziós tér európai beszűkülésével a geopolitikai súlypont áthelyeződött a Közel-Keletre. Moszkva lépését alapvetően a keleti tábor globális körbekerítésének megakadályozása motiválta, s ennek tudhatók be a későbbi évek során az olyan események is, mint Hruscsov kibékülése Titóval, a gyarmati-félgyarmati országok ideológiai átértékelése és támogatása, valamint a Vörös Hadsereg átalakítása atom- és rakétahadászatra. Utóbbi egyenesen vezetett el annak az offenzív, katonai erő alkalmazásával fenyegető „rakétadiplomácia” kialakításához, melynek első gyakorlati alkalmazására az 1956-os magyarországi eseményekkel párhuzamosan kibontakozó szuezi konfliktus kapcsán került sor, és ami 1962 közepére a nukleáris háború kirobbanásának veszélyével fenyegetett.

A kubai rakétaválságtól sokkolt szuperhatalmaknak újra kellett gondolniuk hidegháborús koncepciójukat. A nukleáris hatalmi arzenál bevetésével való fenyegetés háttérbe szorult, helyette a felmerülő érdekellentétek tárgyalásos úton történő egyeztetése vált dominánssá (atomsorompó-szerződés megkötése 1968-ban vagy a SALT-tárgyalássorozat 1969–1971 között). A kooperatív lépések azonban mindkét fél táborában jelentős ellenállást váltottak ki, amit többek között Kennedy elnök 1963. novemberi meggyilkolása és Hruscsov leváltása bizonyított. További sajátossága volt ennek az időszaknak – világos érdekszféra-elhatárolódás hiányában – a „helyettesítő háborúk” számának ugrásszerű emelkedése az egykori gyarmati térségekben, amely Fischer megítélése szerint jelentős mértékben hozzájárult a bipoláris nemzetközi rend kialakításához:

a szovjet–amerikai versengés és az adott konfliktusba való bekapcsolódás mellett (például az USA belesodródása a vietnami háborúba) ellentendenciaként megmutatkozott a regionális viszályok kontroll alatt tartása is.

A következő egységben a szerző az enyhülés 1969–1975 közötti éveit vizsgálja. Ebben az időszakban a nyitás kölcsönös jelei mutatkoztak meg a szembenálló felek részéről, amit egyértelműen bizonyított a Varsói Szerződés tagállamainak 1969-es budapesti felhívása vagy az amerikai–szovjet csúcstalálkozók évente történő összehívása. Ezzel kapcsolatban a szerző olyan, ezeknek az éveknek az arculatát és hangulatát jelentősen befolyásoló eseményeket részletez például, mint a Hallstein-doktrínát feladó NSZK új „keleti politikája, a Szovjetunió világhatalmi státusának nyilvános elismerésével egyenértékű, a stratégiai támadófenyegetések korlátozását célzó SALT-tárgyalások

sikeres lefolytatása, az USA kivonulása a vietnami háborúból, valamint az amerikai–kínai viszony javulása.

A mind határozottabban megmutatkozó kooperatív készség ellenére azonban tovább folytatódott a két rivális versengése a fejlődő világban, amely alapvetően az ún. „szocialista orientációjú” országok támogatásával új status quo kialakítását célozta a Szovjetunió részéről. A probléma akkor vált súlyossá, amikor a Szovjetunió, kihasználva az 1973-as olajárrobbanásnak a nyugati országok gazdasági életére gyakorolt negatív hatásait, megpróbálta befolyását kiterjeszteni a világ olyan távoli, stratégiailag felértékelődött régióiban, mint Angola, Etiópia vagy Afganisztán.

Az afgán intervencióval az ún. „kis hidegháború” hat évig tartó periódusa vette kezdetét, melynek részletezése képezi a könyv következő egységét. Az 1980-ban elnökké választott Ronald Reagan ugyanis Moszkva politikájára reagálva offenzív kül- és katonapolitikát fogalmazott meg, melynek keretében egyfelől támogatták a kommunista-ellenes országokat és mozgalmakat, másrészt intenzív fegyverkezési programot, az ún. „csillagháborús terveket” hirdetett meg („úrpajzs kiépítése”). Az utóbbi következtében kibontakozó rivalizálást azonban a Szovjetunió már nem tudta finanszírozni; a pazarló és bürokratikus vezetés rugalmatlan politikája, a hadiszektor privilegizálása a fejlesztések rovására, a harmadik világbeli szövetségesek támogatása, valamint az egykori szövetségesek – főleg Kína és Jugoszlávia – elvesztése együttesen a gazdaság pénzügyi kimerülését és az életszínvonal rohamos csökkenését eredményezte.

Az 1985-ben hatalomra kerülő Mihail Gorbacsovval kezdetét vette a hidegháború befejező szakasza. Az új pártfőtitkár a világfejlődéstől való fokozódó lemaradás, a stratégiai túlterjeszkedéssel, a hadiiparba fektetett túlköltekezéssel, valamint hatalmi bázisának egydimenziójává válásával szembeülve kénytelen volt felülvizsgálni a Szovjetunió addigi kül- és belpolitikáját. A bel-

politikában ezért felülről hozott rendeletekkel („peresztrojka”, „glasznosztj”) kívánta modernizálni a kommunista rendszert, míg a diplomáciai életben a fegyverkezési verseny korlátozására és a keleti–nyugati kapcsolatok javítására törekedett. Nyitása a Nyugat irányába sikeresnek bizonyult, 1985 után évente került sor csúcstalálkozóra, ahol megállapodás született többek között a stratégiai támadófegyverek leszereléséről (INF-szerződés 1987-ben és a START-egyezmény 1991-ben) és a regionális válságócok felszámolásáról.

Gorbacsov reformpolitikája azonban túl későn vette kezdetét, hogy hatékony akadályt képezhesse a keleti blokk szétesésének. 1988-tól a tartós életszínvonal-esésnek és a fokozódó adósságállománynak köszönhetően ugyanis tarthatatlanná vált az egyeduralgó kommunista pártok helyzete, amelyeket a hatalmi rivalizálások, nemzetiségi küzdelmek és a mind gyakrabban megmutatkozó sztrájkok által lekötött Szovjetunió sem tudott már hatékonyan támogatni. Így amikor 1989-ben a lengyelországi és magyarországi eseményeknek köszönhetően forradalmi hullám bontakozott ki, egyértelművé vált ezeknek a rendszereknek a megállíthatatlan összeomlása. Ez a tény, illetve a Szovjetunióban kialakult kaotikus viszonyok együtt tették lehetővé azt, hogy 1989. december 3-án a máltai találkozón sor kerülhessen a megosztott világ hidegháborús korszakának lezárására.

Az utolsó fejezetben a szerző a bipoláris világrend szétesése után formálódó új európai és világrend főbb eseményeinek és folyamatainak részletezése után felhívja a figyelmet arra is, hogy különböző globális problémáktól terhelt mindennapjainkban a Kelet–Nyugat vetélkedés megszűnése után annak szerepét az addig kevés figyelmet kapott, manapság azonban mind nagyobb kihívást jelentő Észak–Dél konfrontációja vette át. Ehhez kapcsolódik a fejezet végén Fischernek az olvasóhoz intézett kérdése is: vajon elképzelhető, hogy az emberiség okul a közel fél évszázados hidegháborús korszak

tapasztalataiból, és egy stabilabb, békésebb 21. században élje le az életét? Ezt sajnos nem tudhatjuk, csak remélhetjük, hogy ami egyszer elmúlt, az nem jön vissza soha már.

A könyv rendkívül gazdag, négy részre tagolt forrás- és irodalomjegyzékkel – ami hasznos segítséget nyújthat a korszak iránt behatóbban érdeklődők számára a további kutatások végzéséhez –, valamint alapos név- és tárgymutatóval zárul le.

A monográfia – nem érdemtelen – dicsérete mellett azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy az apróbb elütések és szóelválasztási hibák mellett hivatkozások hiányában problémát jelent az elemzésekben közölt adatok ellenőrizhetősége, ami azonban természetesen következik a könyv összefoglaló jellegéből. Nem tudunk azonban egyetérteni Fischer azon megállapításával, miszerint 54 000 amerikai katona esett áldozatul a koreai háborúban (123.) Bár a kutatók a veszteség nagysága tekintetében nincsenek azonos véleményen, annyi azonban bizonyosra vehető, hogy az amerikai halálos áldozatok száma nem volt több 37 000 főnél.² Ugyancsak téves az a megállapítás, miszerint az 1954-es brit–egyiptomi szerződés értelmében az utolsó angol egységek 1955. június 13-án hagyták volna el a Szezei-csatorna övezetét (147.), ugyanis arra 1956. június 18-án került sor. Apró figyelmetlenségnek tudható be az is, hogy ugyanazon a lapon (159.) először helytelenül az szerepel, hogy 1956. október 29-én indult meg az angol–francia támadás Egyiptom ellen, majd a lap alján helyesen olvasható, hogy ezen a napon Izrael támadott, amihez csak november 5-én csatlakoztak

a brit–francia erők. Apró kiegészítésként annyit szeretnénk még hozzáfűzni ehhez, hogy a szuezi háború alatt az izraeli egységek nem érték el a Csatorna-övezetet, hanem a két nyugati szövetséggel kötött megállapodás értelmében 15 km-re megálltak attól. Ezt követte a két hatalom Egyiptomhoz intézett ultimátuma, amelynek – remélt – visszautasítása után tudtak okot szolgáltatni a háborúba történő bekapcsolódásra (164.). Feltételezzük emellett, hogy ugyancsak elírásnak tudható be az a mondat a vietnami háború tárgyalásakor, miszerint az amerikai B-52-es hadászati bombázókat általában dél- és nem észak-vietnami célpontok ellen vetették be harcászati célra (240.).

A könyvet olvasva sokszor találkozhatunk érdekes, a tárgyalt téma szempontjából azonban elhanyagolható jelentőséggel bíró epizódokkal. Ezek részletes kifejtése az ismeretek színesítése és érzékeltetése mellett azt a veszélyt is magukban rejt, hogy egyfelől a szerző néhol egyoldalúan, kellő összehasonlítás hiányában ismerteti az adatokat, másrésztől megtörik az aktuális gondolatmenetet, és megnehezítik az olvasó számára a folyamatok komplex értelmezését.³ Utóbbi veszélyt rejt magában az is,

² Péterfi András 36 546 halottra teszi az USA katonai veszteségét Koreában. (Péterfi András: *Nagyhatalmak fegyveres konfliktusokban*. In: *História*, 2003/2.) Sokkal részletesebb ebben a tekintetben a koreai háború honlapja: összesen 33 741 halott, akiből 23 615 ütközetben vesztette életét, 4820 ütközetben tűnt el, és halottnak nyilvánították, míg 2847 fogolytáborban hunyt el. In: <http://www.korean-war.com/USUnits.html> 2006-03-19.

³ Így például egyrésztől – annak hangsúlyozása mellett, hogy önmagában rendkívül figyelemfelkeltőnek tartjuk – a téma szempontjából lényegtelennek tekinthetjük, hogy a koreai háborúban az F-86 Sabre, illetve MIG-15-ös típusú gépek párviadala során a szembenálló felek hány győzelmet könyveltek el. (123.) Másfelől a háború során összesen megsemmisített repülőgépek számának hiányában ez az adat különösen torz képet festhet, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a teljes amerikai veszteség – 1466 repülőgép – mindössze 5%-a tartozott ehhez a géptípushoz, valamint hogy az F-86 és MIG-15 párviadala során elért győzelmek 1:10-es aránya 2:3-ra módosul, ha azt a két fél által kölcsönösen lelőtt vagy megrongált gépek számára vetítjük. (Az adatok forrása: Grier, Peter: *The Remembered War*. In: *Air Force Magazine Online*, July 2003, Vol. 86. No. 7. www.afa.)

amikor a szerző túl sok forrást emel be egy alfejezetbe kevés átvezető szöveggel. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a korábbi kiadásokkal ellentétben nemcsak a források száma, de az idézett szövegek terjedelme is jelentősen gyarapodott. Ez azonban egyes esetekben azt eredményezi, hogy egy-egy idézet gyakran 2–3 oldalt is elfoglal a könyvben (pl. 93–93.; 93–94.; 95–98.). A tábláknál a térkép-táblázat-karikatúra-idézet egyszerre történő megjelenítése gyakran zűrzavart idéz elő; az ilyen jellegű adatkoncentráció, illetve a nagy számú jelölések és jelzések akadályozhatják az olvasót annak tanulmányozásában (például XIII., XIV., XVII., XX., XIX. sz. tábla). A térképek áttekintését az is nehezíti, hogy hiányzik a pontos méretarányok feltüntetése, így az olvasó csak viszonyítani tudja a távolságokat. Előnyösebb lett volna továbbá nagyobb hangsúlyt fektetni a megosztott bipoláris világban a hidegháborús tendenciák ellenében kibontakozó európai integrációs folyamatra, amely az egyik legfőbb garanciája lehet századunk békéjének és prosperitásának. Végül meg kell említenünk azt is, hogy meg-

ítélésünk szerint a teljesebb kép kialakítása érdekében szerencsés lett volna, ha a felhasznált szakirodalmakon belül nagyobb hangsúlyt kaptak volna az elmúlt másfél évtized angol, francia és orosz nyelvű publikációi is. Ez amellett, hogy sok újabb részlettel gazdagítaná a téma tárgyalását, egyúttal elkerülhetővé tenné a szövegben megfigyelhető kisebb aránytalanságokat.⁴

Mindezek ellenére azonban összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Fischer Ferenc könyve – annak ellenére, hogy nem tudományos alapkutatáson alapul – olyan magas fokú ismeretterjesztő munka, amely összefoglaló jellegének, információ-gazdaságának és közérthető stílusának köszönhetően nemcsak tankönyvnek ideális a felsőoktatásban tanuló, vagy oda készülők diákok, illetve oktatók számára, hanem a téma és a korszak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is ajánlott.

PRANTNER ZOLTÁN

org/magazine/july2003/0703korea.asp) Fúrcsálljuk emellett még a Nyugatnak kémkedő Oleg Penkovszkij ezredes történetének részletezését is, amikor például a nagy publicitást kapott Rosenberg házaspár esete csak említés szintjén szerepel, Kim Philby tevékenységéről nem esik szó, és még csak utalás sem történik a nyugati hatalmak számára kémkedő személyek tevékenységére.

⁴ Az aránytalanságra példa az első fejezet, ahol az Egyesült Államok 1945–1947 közötti eseményei, illetve az amerikai politikusok elképzelései nagyon részletesen vannak kifejtve (15–36.), míg Franciaország esetében a szerző mindössze egy oldalon (48.) tárgyalja ugyanennek a periódusnak a fejleményeit.